

NAGYI ENIKŐ ORSOLYA

KÖZÖSSÉG A SEMMIBŐL

A kolozsvári zsidóság újjászerveződése a holokauszt után

„Őrségváltás”

■ Az 1940. augusztusi második bécsi döntést az észak-erdélyi zsidó lakosság őszinte lelkesedéssel fogadta, a régió Magyarországhoz történő visszacsatolása ugyanis a zsidókban annak reményét keltette, hogy a magyar fennhatóság az első világháború előtti úgynevezett aranykorszakot hozza majd vissza. Ez az illúzió azonban hamar szertefoszlni látszott, mivel a Magyarországon már 1938-tól hatályos zsidóellenes jogszabályokat – köztük az első és második zsidóellenes törvényt és számos rendeletet – szinte azonnal elkezdték a visszacsatolt területekre is kiterjeszteni. A zsidó újságokat, a különböző szervezeteket betiltották, a zsidó köztisztviselők nagy részét elbocsátották, a kereskedelemben és az oktatásban egyaránt korlátozó intézkedéseket vezettek be, a zsidó diákokat pedig az állami oktatási rendszerből kizárták.¹ A 18 és 48 év közötti férfiakat munkaszolgálatra hívták be, amelyet közülük – a kegyetlen bánásmód és a rossz munkakörülmények miatt – sokan nem éltek túl.²

Ugyanakkor a zsidóellenes jogszabályokkal a magyar kormány nem titkolt célja az évtizedek óta vágyott „őrségváltás” volt, amelynek megvalósulását a politikai vezetés a magyar gazdaságnak és iparnak a zsidóktól történő megtisztításában, gyakorlatilag minden területről történő eltávolításában látta. Ennek érdekében a zsidó tulajdonú üzleteket, üzeme- ket, gyárat, különféle vállalatokat sorra államosították, azokhoz keresztény vállalatvezető-

Bár a túlélők közül sokan nem tértek vissza Kolozsvárra, (...) a maréknyi kolozsvári zsidó közösség szinte azonnal elkezdte az élet újjászervezését, a fontosabb intézmények létrehozását, próbált megerősödni, talpra állni.

ket neveztek ki, a zsidó erdő- és mezőgazdasági birtokokat kisajátították, és keresztény kézbe juttatták.

Szintén nagy jelentőségű, számos zsidót érintő intézkedés volt az országba beszivárgott idegenek ellen irányuló razziasorozat, amelynek keretében a székelőföldi határ menti településeket 1940 október–novemberében a katonai hatóságok átvizsgálták, és a „kétes állampolgárságúnak” minősített, úgynevezett hontalan zsidókat – akiknek jelentős része egyébként Erdélyben született, és magyar állampolgár volt – összegyűjtötték, majd a kárpátaljai Kőrösmezőnél (ma Jaszinya, Ukrajna) egyszerűen átdobták őket a magyar–szovjet határon Galíciába.³ A zsidóellenes hangulat az országban 1941-ben fokozódott, ami többek között abban nyilvánult meg, hogy a rendezetlen állampolgárságú zsidók összegyűjtése folytatódott, és a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) tevékenysége eredményeképpen főképp Máramaros és Szatmár vármegyében számos idegennek minősített zsidót azonosítottak, akik magyar állampolgárságukat nem tudták bizonyítani, és akiket aztán Kamenyec-Podolszkij közelébe deportáltak, ahol az év augusztusában valamennyiüket meggyilkolták. Az akció nyomán mintegy 16–18 ezer magyarországi, köztük több ezer észak-erdélyi zsidó lelte halálát.⁴

Mindezen intézkedések ellenére – bár az életkörülményeik fokozatosan rosszabbodtak, a vagyonuk nagy részétől megfosztották őket, és a jogaikat nagymértékben korlátozták – a magyarországi zsidók 1944-ig nem voltak közvetlen életveszélyben, azonban az, hogy 1944. március 19-én a német hadsereg megszállta Magyarországot, az addig magát biztonságban érző és a magyar kormány védelmében bízó zsidó lakosság sorsát megpecsételte. A Sztójay Döme korábbi berlini nagykövet vezette, március 22-én megalakult németbarát kormány a zsidóknak a magyar gazdasági és társadalmi életből történő eltávolítása érdekében határozott lépéseket tett. Rövid idő alatt egész sor zsidóellenes jogszabályt hoztak meg és léptettek életbe, amelyek mindegyike a végső megoldást készítette elő.

Elpusztított közösség

■ A német megszállást követően elkezdődött a zsidó lakosság teljes társadalmi szegregálásának, valamint kifosztásának a folyamata, amely végül a nagy részük meggyilkolásával tetőzött. Az első lépést a megjelölés jelentette, amelyet az 1944. évi 1240. M. E. számú rendelettel⁵ már március 20-ától bevezettek, és amelynek értelmében minden hatévesnél idősebb zsidónak sárga csillagot kellett viselnie. Erre az intézkedésre azért volt szükség, hogy a zsidókat a társadalom többi részétől elkülönítsék, könnyen felismerhetővé tegyék, és így az összegyűjtésüket, majd a deportálásukat is megkönnyítsék.

Ezt követően a zsidó intézményeket a zsidók összeírására utasították, többek között azzal az ürüggyel, hogy arra az élelmiszer-juttatások szabályozása okán van szükség, bebiztosítva ezáltal, hogy a lajstrom minden egyes zsidó személy nevét tartalmazza.⁶ Az 1610/1944. M. E. számú rendelet⁷ lehetővé tette a zsidók lakásának igénybevételét, ugyanakkor a zsidók számára új, elkülönített lakhelyek kijelölését, gyakorlatilag a gettók létrehozását írta elő.

A 6163/1944. BM. VII. res. számú titkos rendelet a zsidók gyűjtőtáborba történő szállítása mellett vagyontárgyaik összegyűjtését is szabályozta, rendelkezett afelől, hogy a zsidóknak a romlandó tárgyakat és a termelési célokat nem szolgáló élő állatokat a városi hatóságoknak és községi elöljáróságoknak kell át-

adniuk, továbbá azt is előírta, hogy a gettóba vonuló zsidók a rajtuk levő ruhán kívül két váltás fehérneműt, fejenként 14 napi élelmet és legfeljebb 50 kg-os poggyászt vihetnek magukkal, pénzt, ékszert, egyéb értéktárgyakat azonban nem,⁸ az értékeiket egytől egyig be kellett vallaniuk, majd pedig be is kellett szolgáltatniuk. A széfjeiket lezárták, az üzleteik raktárkészletét, berendezését és nyersanyagkészletét leltárba vették és lefoglalták. A lefoglalt lakások és üzlethe-lyiségek egy részét keresztényeknek, számos esetben csendőröknek utalták ki, a lepecsételt lakó- vagy kereskedelmi ingatlanokat pedig gyakran a hatóságok képviselői és a civil lakosság fosztogatta.⁹

Az ily módon teljesen kifosztott, a gazdasági és társadalmi élet minden területéről kizárt zsidó lakosság számára nem maradt más hátra, mint az, hogy fizikailag is eltávolítsák őket a magyar társadalomból és az ország területéről. Ennek megvalósítása pedig a már ismert német minta alapján történt.

A városok egy-egy negyedében elkülönített gettókból óriási volt a zsúfoltság, nem volt megfelelő főzési és tisztálkodási lehetőség, vidéken, a gyűjtőtáborokban kevés volt az élelem, az ivóvíz, a leginkább kegyetlen körülmények azonban a téglagyárakban vagy a szabad ég alatt kialakított gettókból voltak, ahol a tisztálkodás szinte lehetetlen volt, emiatt több fertőző betegség is felütötte a fejét, amelyekkel – az orvosi ellátás gyakran teljes hiánya miatt – az emberek nem tudtak megküzdeni.¹⁰

A gettósítás alatt a magyar hatóságok a zsidók lakóingatlanait is elkobozták azok berendezésével együtt, ugyanakkor a gettóba hurcolt zsidókat többszörösen kifosztották, elszedték a pénzüket és az ékszereiket, majd a gettóban a csendőrök újabb fosztogatásokat rendeztek – amelyek gyakran durva fizikai bántalmazásba torkolltak – azzal a céllal, hogy a feltételezett elrejtett értéktárgyak hollétéről információkat szerezzenek.¹¹

Kolozsváron a gettót az Irisz negyedi téglagyár területén, a téglák szárítására használt, fal nélküli csűrőkben alakították ki. A korábban Szamosújváron összegyűjtött zsidókat is a kolozsvári gettóba szállították, ahonnan május 25-e és június 7-e között hat vonatszerelvényrel mindannyiukat deportálták, majd az auschwitz-birkenau-i haláltáborban a legtöbbjüket meggyilkolták.¹² A több mint 2000 főt számláló szamosújvári, illetve bánffyhungyadi zsidósággal együtt a kolozsvári gettóból mintegy 18 ezer embert vittek a halálba.

Új zsidó élet szervezése a háború utáni Kolozsváron

■ A második világháború idején a munkaszolgálat, valamint a deportálások következtében az észak-erdélyi, ezzel együtt a kolozsvári zsidóság hatalmas embervesztést szenvedett. A holokauszt előtti utolsó, 1941-es magyarországi népszámlálás adatai szerint Észak-Erdélyben 151 ezer izraelita élt,¹³ számuk azonban a korábban keresztény vallásra áttért (úgynevezett kitért) zsidókéval együtt¹⁴ – akikre egyébként a zsidóellenes jogszabályok és intézkedések egyaránt vonatkoztak – több mint 164-165 ezerre volt tehető. A háborút alig egynegyedük élte túl.¹⁵

A Kolozsvárra visszatérő túlélők száma alig haladta meg az ezret, az 1944 végén Marton Ernő által vezetett delegáció által készített jelentés szerint Kolozsváron „mintegy ezer zsidó férfi és 20-30 zsidó nő volt”.¹⁶ Nagyobb részük csak 1945 folyamán vagy éppen 1946-ban érkezett vissza a városba.

A hazatérőknek számos problémával kellett szembenézniük. A legtöbben elvesztették a családjukat, lelki traumával küzdöttek, ugyanakkor, mivel a hábo-

rú idején minden vagyonukat elkobozták, gyakorlatilag a semmiből kellett életet teremteniük maguknak. Mivel a zsidó lakásokat a hatóságok rendre keresztényeknek, bombakárosultaknak utalták ki, a városba visszatérő zsidóknak nem volt otthonuk, a régi lakásukban idegenek laktak, a városban barátságtalan környezet fogadta őket. Az épületeken még ott voltak a zsidóellenességre hangoló feliratok, amelyek csak 1944 novemberében hatósági felszólításra kerültek le.¹⁷

A hazatérő, mégis hontalan zsidók egy része az Apáczai Csere János (ma Argeş) utcai Péter–Pál-villákban vagy a protestáns teológia épületében kapott ideiglenes szállást,¹⁸ illetve, a Demokrata Zsidó Népközösség (DZSN) megalakulását követően a kolozsvári zsidó kórházban szállást és népkonyhát alakítottak ki számukra.¹⁹ A DZSN elsődleges feladatai közé „a hazatérők gondozása, talpra állítása, az új életbe való beilleszkedésük elősegítése; a gazdátlan javak felkutatása és kezelése; emberek és javak bonyolult jogi helyzetének tisztázása; a különböző légerekben, útközi állomásokon kallódó deportáltak hazahozatala; a legsürgősebb intézmények – kórház, iskola stb. – újjászervezése; a háború megnyerésének támogatása, majd a béke elérését követően a kibontakozó demokratikus rendszer megerősítése” tartozott.²⁰

Bár a túlélők közül sokan nem tértek vissza Kolozsvárra – Palesztinában, az Egyesült Államokban vagy nyugat-európai országokban telepedtek le –, a maréknyi kolozsvári zsidó közösség szinte azonnal elkezdte az élet újjászervezését, a fontosabb intézmények létrehozását, próbált megerősödni, talpra állni. Így 1945 márciusában alig száz taggal újra megalakították a kolozsvári neológ hitközséget, néhány hónap elteltével a tagok száma már 320-ra volt tehető.²¹

A volt zsidó líceum Kolozsvárra visszatért tanárai már 1945-ben zsidó elemi iskolát indítottak, 1946-ban pedig a Kolozsvári Zsidó Líceum is újraindult, azonban csak egészen a felekezeti iskolák 1948-as megszüntetéséig működhetett.²² A Mikes Kelemen (ma Croitorilor) utcai zsidó kórház felújítását és tevékenységének megszervezését 1946 nyarán kezdték el, amikor létrejött a Zsidó Kórház-egyesület, majd 1947-re, a Joint (American Jewish Joint Distribution Committee) anyagi támogatásával korszerű felszerelést vásároltak. A korabeli sajtó híradásai szerint a száz ággyal ellátott kórház nyolc orvossal és 18 ápolóval működött, sajnos nem sokáig, 1948-ban ugyanis – más egészségügyi intézményekkel együtt – államosították,²³ épületében később a 3-as számú belgyógyászati és sebészeti klinika kapott helyet.

Szintén újjáépítették a Nagy (ma Horea) utcai neológ zsinagógát, amelyet a zsidó deportáltak emléktemplomának neveztek el, avatási ünnepségét pedig 1947 szeptemberében tartották. A volt neológ közösség temploma ma Kolozsvár egyetlen működő zsinagógája.

Mi történt az elkobzott vagyonnal?

■ A létfontosságú intézmények létrehozása, újjáalakítása mellett a zsidók számára – az újjászerveződés részeként – a megélhetéshez szükséges minimális körülmények megteremtésében égető problémát jelentett az elkobzott vagyonok felkutatása és legalább azok egy részének a visszaszerzése. A deportálásból és a munkaszolgálatból Észak-Erdélybe visszatérő zsidó túlélők az új román hatóságoktól azt várták, hogy a magyar hatóságok által elkobzott javukat visszaszolgáltassák, azokért pedig, amelyeknek a visszaszolgáltatása lehetetlen volt, nyújtsonak méltányos kárpótlást. Mivel azonban Észak-Erdélyt a háború után ismét

Romániához csatolták, az itt élő zsidók elkobzott vagyona két állam között osztott meg: az ingóságok azon része, amelyet nem a német katonák, az orosz hadsereg vagy éppen a keresztény lakosság hordott szét, a kiürítéssel Magyarországra került, ezzel szemben a magyar állam által kisajátított zsidó lakó- és mezőgazdasági ingatlanokat a román állam örökölte meg jogcím nélkül. Továbbá az ingóságok számottevő része eltűnt, esetleg az évek alatt többszörösen gazdát cserélt, és még ha ki is derült, hogy ki az új tulajdonos, az a legtöbb esetben vonakodott a megszerzett vagyontárgyakat visszaadni.

A visszaszolgáltatási folyamat egyik fontos pillérét a Lucrețiu Pătrășcanu igazságügy-miniszter által előterjesztett 1944. évi 641. számú törvény képezte, amely előírta, hogy „az állam által átvett zsidó javak azonnal visszamennek az előző tulajdonosok birtokába”, továbbá kimondta, hogy a zsidó „háztulajdonosok vagy lakbérlok” lakásukba visszaköltözhetnek.²⁴ Az elbocsátott zsidók korábbi munkakörükbe történő alkalmazását további jogszabályok biztosították.²⁵

A törvény hatályba lépése ellenére a javak birtokba vétele nem volt zökkenőmentes, annak fő akadályát az okozta, hogy Románia – mivel a vonatkozó jogszabályok értelmében mindazok ingó és ingatlan javai, akik 1944. szeptember 12-én nem tartózkodtak az ország területén, ellenséges vagyonnak számítottak²⁶ – a zsidók vagyonára „ellenséges vagyonként” tekintett, annak kezelését pedig az Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár (CASBI – Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice) hatáskörébe utalta.²⁷

Éppen ezért az Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) gyűlésein a zsidó vagyonok kérdése visszatérő témát képezett. Az egyik értekezleten a Zsidó Demokrata Népközösséget képviselő dr. Neumann Jenő az elhagyott zsidó javak CASBI-kezelés alól történő kivonásának fontosságára hívta fel a figyelmet, az értekezleten továbbá megfogalmazódott, hogy a szóban forgó javakat külön szervnek kellene kezelnie.²⁸ Az *Erdély* című lapban megjelent egyik írás jogi és politikai abszurdumnak nevezte, hogy a zsidó áldozatok vagyona a CASBI kezelésébe kerüljön,²⁹ ugyanakkor az ODA törvényellenesnek vélte, hogy „a CASBI rendelkezése értelmében egyforma megítélés alá esik az elmenekült fasiszta vagyona, az illegalitásban dolgozó elítélt és elhurcolt politikai fogoly és a deportáltak vagyonával”. A szóban forgó vagyonok visszaszerzése a zsidóság többéves erőfeszítésébe került,³⁰ a restitúció vagy a kárpótlás azonban ennek ellenére sem volt teljes körű.

1948. június végén jelent meg a 113. számú rendelet, amely kimondta, hogy mindazoknak, akik a „fasiszta terror üldözésének” áldozatul esett, örökös nélkül maradt zsidóktól vagyontárgyakat birtokolnak, a lakhelyük szerint illetékes törvényszék iktatójába nyilatkozatot kell benyújtaniuk, amelyben fel kell tüntetniük a szóban forgó javak pontos leírását, valamint ismertetniük kell, hogy azok hogyan kerültek a birtokukba. A bejelentési kötelezettség a különböző intézményekre, valamint az elhunyt távoli rokonaira is vonatkozott. A jogszabály egytől öt évig terjedő börtönbüntetéssel szankcionálta azokat, akik a javak bejelentését vagy átadását elmulasztották.³¹ Figyelemre méltó tény, hogy a bejelentési határidő július 16-a volt, a lapok pedig csak egy nappal korábban, július 15-én ismertették a rendeletet.

Arra, hogy a kolozsvári és a többi észak-erdélyi hitközséget az örökös nélkül maradt javak helyzete mennyire foglalkoztatta, néhány, a kolozsvári zsidó hitközség levéltárában található dokumentum is rávilágít. Ezekből kiderül, hogy 1947 első hónapjaiban a kolozsvári neológ és ortodox hitközség az örökös nélkül maradt vagyonok ügyében több alkalommal gyűlésezett. Az ortodox hitköz-

ség levélben értesítette a neológ közösség vezetőit, hogy a gazdátlan vagyonok ügyében közös bizottság delegálását tartja célszerűnek, amelynek az ortodox hitközség részéről kirendelt tagjait is megnevezte.³² A neológ hitközség a válaszában rámutatott, hogy legutóbbi gyűlésén jogászokból álló bizottság létrehozásáról döntött, amelynek a feladata memorandum összeállítása lesz, amelyet majd a két hitközség a „megfelelő helyekre” eljuttat.³³

Áprilisban a nagybányai ortodox hitközség az igazságügyi minisztérium 1947. február 22-i 16233. számú körlevelével kapcsolatban – amelyben arról rendelkezett, hogy az eltűnt zsidók összes ingó és ingatlan vagyona az adott város hitközségeinek ellenőrzése és felügyelete alá kerül – a kolozsvári neológ hitközségtől arról érdeklődött, hogy az ügyben miképpen járt el.³⁴ A kolozsvári hitközség válaszában az olvasható, hogy „az ügynek sima és gyors lebonyolítása érdekében” Bukarestben közbenjártak, ugyanakkor reményüket fejezték ki, hogy „a közeljövőben e tárgyban újabb intézkedések fognak napvilágot látni”.³⁵

Február 5-én a Romániai Demokrata Zsidó Komité és a kolozsvári, illetve Kolozs megyei Demokrata Zsidó Népkegyesség a kolozsvári neológ hitközséget arról tájékoztatta,³⁶ hogy „a helybeli deportált zsidó lakosság tulajdonából származó megmentett festményeket és gobelineket” a vármegyeháza kiállítástermében „a zsidó közönségnek” február 9-én bemutatják. Az értesítésben egyúttal felszólították a hitközséget, hogy a szóban forgó eseményről a tagjait tájékoztassa, „mert ez az utolsó alkalom arra, hogy a képeket zsidó testvéreinknek visszaadhassuk”. Az említett értéktárgyak további sorsáról nincs információnk, de a kiállított tárgyak csupán azok voltak, amelyek a zsidóktól összeszedett holmikat őrző raktárak sorozatos kifosztása után megmaradtak.

A háborút követő években több jogszabályt foganatosítottak, amelyek a diszkriminatív törvényeket és rendeleteket sorra hatályon kívül helyezték, köztük olyanokat is, amelyek az elkobzott vagyonok visszaszolgáltatását írták elő, azonban a túlélők az elkobzott javaiknak csak a töredékét kapták vissza.

Az örökös nélkül maradt vagyonok ügyében mind a román, mind pedig a magyar államnak az 1947-es párizsi békeszerződés rendelkezései szerint kellett volna eljárnia, amelynek értelmében a szóban forgó javakat a túlélők közösségeinek vissza kellett volna adnia, vagy pedig azokért méltányos kárpótlást kellett volna fizetnie. Ez annak ellenére sem történt meg, hogy a két ország a párizsi békeszerződést a belső jogrendszerébe is beemelte (lásd Románia esetében az említett 113-as számú rendeletet).

Mivel az ügyben évtizedekig nem történt előrelépés, 2009-ben a cseh kormány kezdeményezésére Prágában és Terezínben (az egykori Theresienstadtban, ahol a második világháború idején koncentrációs tábor működött) tartott nemzetközi holokausztkonferencia zárónapján a résztvevők, 47 ország, köztük Románia és Magyarország képviselői aláírták a Terezíni Nyilatkozatot, vállalva ezáltal, hogy a háború idején meghurcolt és teljesen kifosztott zsidóság kárpótlását folytatják, és annak megvalósulása érdekében határozott lépéseket tesznek. A nyilatkozat aláírása ellenére a legtöbb ország nem teljesített a vállalásait, ezért azok képviselői 2022 novemberében ismét találkoztak Terezínben, hogy a résztvevő államok elkötelezettségét e kérdésben megerősítsék, hogy azok, közel nyolcvan évvel a holokausztot követően végre pótolják a mulasztásukat.

Az államok által visszaszolgáltatott javakat, valamint a kárpótlást a túlélők közösségeinek a rászoruló zsidók megsegítésére kellett volna fordítania, ezt azonban – a kárpótlás elmaradása miatt – máig nem volt módjuk megtenni. Eb-

ben keresendő annak az oka, hogy a kolozsvári és egyben a teljes észak-erdélyi zsidóságnak a vészkorszakot követően önerőből kellett újjászerveződnie, az intézményeit létrehozni, és a semmiből kellett új életet teremtenie úgy, hogy közben az elszenvedett kínzások, az embertelen bánásmód, a családtagjaik elvesztése okozta traumával és számos dilemmával is meg kellett küzdeniük.

■ JEGYZETEK

1. Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon*. I–II. kötet. Park Könyvkiadó, Bp., 2015. 194–195.
2. Moshe Carmilly-Weinberger: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995. 289–290.
3. Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*, Koinónia, Kvár, 2007. 20.
4. Randolph L. Braham – Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Bp.–Kvár, Park–Koinónia, 2008. 18.
5. A m. kir. minisztérium 1944. évi 1240. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzéséről. *Magyarországi Rendeletek Tára*, 78. évf., Bp., 1944. 263–264.
6. Braham–Tibori Szabó 2008. 22.
7. A m. kir. minisztérium 1610/1944. M. E. számú rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny* 1944, 95. sz., április 28. 2–3.
8. Botos János: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Magyar Napló, Bp., 2015. 37.
9. Braham 2015. 613–616.
10. Braham–Tibori Szabó 2008. 29–31.
11. Braham 2015. 609.
12. Uo. 709–712.
13. Varga E. Árpád (szerk.): *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*. I–VI. kötet. Teleki László Alapítvány–Pro-Print Könyvkiadó, Budapest–Csíkszereda, 1998–2002. Traian Rotariu (szerk.), *Recensământul din 1941. Transilvania (Az 1941. évi népszámlálás, Erdély)*. Editura Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2002.
14. Részletekért lásd Dolányi Kovács Alajos: *A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Chrétiens d'origine juive en Hongrie, d'après le Recensement*. Statisztikai Szemle [Bp.] 1944. április–május, 4–5. sz. 95–103.
15. Gidó Attila: *Két évtized. A kolozsvári zsidóság a két világháború között*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2016. 305.
16. Tibori Szabó 2007. 30.
17. Gidó 2016. uo.
18. Tibori Szabó Zoltán: *Zsidlic. A Kolozsvári Zsidó Gimnázium történet (1940–1944). The History of The Jewish High School of Kolozsvár (1940–1944)*. Mega Kiadó, Kvár, 2012. 37.
19. Gidó 2016. 308.
20. Tibori Szabó 2007. 107.
21. Tibori Szabó 2012. 37.
22. Uo. 83.
23. Gaal György: *A kolozsvári Zsidó Kórház*. In: Nagy Orsolya és Schwartz Róbert (szerk.): *Adalékok a kolozsvári zsidóság múltjához V*. Mega Könyvkiadó, Kvár, 2017. 65–67.
24. A zsidóellenes törvénykezések hatályaon kívül helyezése. *Népi Egység*, 1. évf., 50. sz., 1944. december 21., 3.
25. Új törvény készül az elbocsátott zsidó alkalmazottak érdekében. *Erdély*, 2. évf., 31. sz., 1945. április 21., 3. Kötelesek visszavenni állásaikba a fasiszta intézkedések miatt elbocsátott zsidókat. *Erdély*, 2. évf., 154. sz., 1945. szeptember 21., 3. Megjelent a zsidó gyógyszerészek jogaikba való visszahelyezéséről szóló törvény. *Népi Egység*, 2. évf., 11. sz., 1945. január 17., 2.
26. További részletekért lásd: Tibori Szabó 2007. 61–81., illetve Lipcsey Ildikó: *A CASBI. A magyar vagyonok államosítása Romániában 1945 után*. Possum Lap- és Könyvkiadó Kft., Bp., 2001.
27. Tibori Szabó 2007. 75.
28. A föld kisajátítás és az elhagyott zsidó vagyonok kérdése. *Erdély*, 3. évf., 69. sz., 1946. március 24., 2.
29. Abszurdumok. *Erdély*, 3. évf., 70. sz., 1946. március 26., 1.
30. Erről az *Egység* című zsidó sajtókiadvány többször cikkezett, részletekért lásd Tibori Szabó 2007. 75–81.

31. Július 16-ig be kell jelenteni az idegen kézen maradt zsidó javakat. *Igazság*, 6. évf., 165. sz., 1948. július 15., 2.
32. A kolozsvári ortodox zsidó hitközség átíratása a neológ hitközséghez, 1947. január 10., Kolozsvári Zsidó Hitközség Levéltára, C-K4-es doboz, 11-es dosszié, számozatlan.
33. A kolozsvári neológ zsidó hitközség válasza az ortodox hitközség 1947. január 10-i átíratára, 1947. február 7., Kolozsvári Zsidó Hitközség Levéltára, C-K4-es doboz, 11-es dosszié, számozatlan.
34. A nagybányai ortodox zsidó hitközség átíratása a kolozsvári neológ zsidó hitközséghez, 1947. április 4., Kolozsvári Zsidó Hitközség Levéltára, C-K4-es doboz, 11-es dosszié, számozatlan.
35. A kolozsvári zsidó hitközség válasza a nagybányai ortodox zsidó hitközség 1947. április 4-i átíratára, 1947. április 10., Kolozsvári Zsidó Hitközség Levéltára, C-K4-es doboz, 11-es dosszié, számozatlan.
36. A Romániai Demokrata Zsidó Komité, illetve a kolozsvári és a Kolozs megyei Demokrata Zsidó Népközösség által a kolozsvári neológ zsidó hitközséghez küldött értesítés, 1947. február 5., Kolozsvári Zsidó Hitközség Levéltára, C-K4-es doboz, 11-es dosszié, számozatlan.

